

РОЗДІЛ 1. МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 811. 161. 2'35

Антончук О. М.

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ПРАВОПИСНИХ НОРМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто історичний розвиток правописних норм як складових загальної культури сучасної української літературної мови. Автор описує етапи становлення української орфографії упродовж X–XXI ст., аналізує проект нової редакції “Українського правопису”, особливості функціонування правописних норм на сучасному етапі.

Ключові слова: орфограма, український правопис.

В статье рассмотрено историческое развитие орфографических норм как составляющих общей культуры современного украинского литературного языка. Автор описывает становление украинской орфографии в течение X–XXI вв., анализирует проект новой редакции “Украинского правописания”, особенности функционирования правописных норм на современном этапе.

Ключевые слова: орфограмма, украинское правописание.

In article is considered history development of the rates of the orthography as forming general culture of the modern Ukrainian literary language. The author describes the stages of the development to Ukrainian spelling on length X–XXI ages, analyses new edition of “Ukrainian orthography”, operating the rates of the orthography today.

Key words: orthograma, Ukrainian orthography.

Під поняттям культури мовлення слід розуміти насамперед дотримання літературної вимови, правопису, вправного користування лексичними, граматичними нормами літературної мови.

Питанню мовної і мовленнєвої культури присвятили праці вче-

ні-лінгвісти В. М. Русанівський, М. А. Жовтобрюх, А. П. Коваль, М. М. Пилинський, С. Я. Єрмоленко, Н. Д. Бабич та ін. “Одна річ – знати правила, – зазначає С. Я. Єрмоленко, – теоретично відрізнити нормативні вислови від ненормативних, інша річ – культивувати нормовану літературну мову, дотримуватися усталених літературних норм і тим самим пропагувати зразкову літературну мову як ознаку високої культури спілкування” [2, с. 3].

Проектуючись на певну систему, культура мови утверджує норми. Мовну норму становить “сукупність найбільш стійких традиційних реалізацій мовної системи, відібраних і закріплених у процесі суспільної комунікації” [3, с. 337]. У переліку норм орфографічні представляють “загальноприйняті правила передачі звукової мови (слів і їх форм) на письмі” [7, с. 45]. Грамотне письмо є складовою частиною загальної культури мови.

Поняття національної мови об’єднує два її різновиди: власне літературну і розмовну мову. Питання норми і культури мови належать передусім до першого, вищого прояву літературної мови, до мови книжно-літературної. Орфографічна норма є усталеною системою правил письма, однак історія “Українського правопису” свідчить про відносну стабільність правописних норм. Правописні правила, про що свідчить їх назва, мають насамперед регламентувати в найзагальніших рисах наше писемне мовлення, що взаємопов’язане з усним.

Значного поширення в українському суспільстві набуває суржик – “мовлення, в якому штучно об’єднуються без дотримання літературних норм елементи різних мов, найчастіше української і російської; це збіднене примітивне мовлення, позбавлене національного колориту, краси і виразності” [6, с. 120].

Норма регламентує часові, територіальні реалізації мовної системи. Психологічні, соціальні, історичні, культурні чинники впливають на нормування одиниць різних мовних рівнів. Вагомим компонентом мовної системи мови є орфографія.

Орфографічні норми сучасної української мови сформувалися впродовж XIX –XX ст. Як зібрання конкретних правил написання вони знайшли відображення у виданнях “Українського правопису”. На думку Л. А. Булаховського, це пояснюється тим, що саме “єдиний прийнятий правопис – важливий, великою мірою доконечний засіб забезпечення культурному середовищу, яке ним володіє, мак-

симально легкого письмового контакту, з донесенням думок, виражених словами, без перекручення їх і без можливих непорозумінь” [1, с. 256].

У понад тисячолітній історії української орфографії виділяють три етапи: 1) давньоукраїнський (X–XIV ст.); 2) староукраїнський (остання чверть XIV–XVIII ст.); 3) новоукраїнський (XIX–XXI ст.). Давньоукраїнський орфографічний узус формувалася під впливом старослов'янського правопису, але наприкінці XI ст. навіть у церковному письменстві з'являються елементи живомовної звукової системи. На староукраїнському етапі визначають два періоди. Перший охоплює XIV–XVI ст. – час так званого другого болгарського впливу. Правила тирновської школи частково відображені в орфографії, яку спробував нормалізувати у праці “Грамматика словенска” (1596 р.) Л. Зизаній. Другий період в історії староукраїнської орфографії позначений національною самобутністю. М. Смотрицький у книзі “Грамматика славенскія правилное синтагма” (розділ “О орфографіи”) вперше запропонував докладні правила правопису, що ґрунтуються на староукраїнському узусі. Так, наприклад, він увів у наш алфавіт букву *г*.

Найскладніший етап в історії українського правопису – новоукраїнський. З'являється перша друкована праця нової української лінгвістики – “Грамматика малоросійскаго нарѣчія” О. Павловського (1818 р.). У ній спостерігаємо виразну орієнтацію на фонетичний принцип правопису, зокрема вживань буквосполучень *дж*, *дз*, що передають по одному звукові; літери *і* для позначення звука [i]; м'якого знака після букв на позначення губних звуків [б], [п], [в], [м], [ф] перед *я*, *ю*, *є*, що передають по два звуки [ja], [ju], [je] (*пять*, *мясо*). У галицькому альманасі “Русалка Днѣстровая” (1837 р.) перспективними виявилися позначення м'якості приголосного перед *е* та його йотації буквою *є*, а також використання лише літери *и* для передачі специфічно українського голосного. Закріпилася в українській орфографії ще одна новація альманаху – позначення м'якості приголосного перед *о* літерою *ь*, а його йотації – буквою *й*. У роботі “О правописании малоросійскаго наречія” (1842 р.) М. Максимович намагався відстояти історичний, або традиційний, принцип орфографії. З XIX ст. найвідоміші такі варіанти українського фонетичного правопису, як кулешівка, драгоманівка та желехівка. П. Куліш повернув літеру *ъ* до алфавіту, використовуючи її в кінці слів

після твердих та губних приголосних і *p* перед йотованими голосними на позначення їх роздільної вимови. У 70-х рр. XIX ст. драгоманівку виробила в Києві група діячів культури під керівництвом мовознавця П. Житецького, до якої входив і відомий історик М. Драгоманов. Третій варіант українського правопису створив лексикограф Є. Желехівський на основі правопису “Русалки Днїстрової” та кулешівки для власного “Малорусько-німецького словаря” (Львів, 1886 р.). У XIX ст. було запропоновано ще багато різних систем української орфографії, як-от: А. Метлинського, яка мала бути середньою між історико-етимологічною та фонетичною, М. Гатцука, який намагався передавати на письмі всі діалектні особливості української мови, К. Шейковського, який увів нові літери для африкат [дж] і [дз]. Царський уряд заборонив український правопис у 1876 р., відтоді українські твори друкувалися російською азбукою аж до 1905 р.

У 1904–1905 рр. було укладено головні правила українського правопису у “Руській граматиці” С. Смаль-Стоцького, а в 1918 р. І. Огієнко запропонував проект українського правописного кодексу, який доопрацювали А. Кримський та Є. Тимченко і в 1919 р. видали під назвою “Головніші правила українського правопису”, що базувалися на практиці “Словаря української мови”, підготовленого редакцією журналу “Киевская старина” на чолі з Б. Грінченком. Ці правила стали основою для складання всіх наступних правописів. Українська академія наук проаналізувала запропоновані правила і затвердила їх. У 1921 р. вони були опубліковані під назвою “Найголовніші правила українського правопису, ухвалені спільним засіданням Академії наук”. Це перший український правопис, офіційно схвалений державою як обов’язковий до вжитку на всій території, який відіграв, безсумнівно, позитивну роль у подальшому фонетичному і граматичному упорядкуванні й нормалізації української літературної мови. Спочатку правила склалися лише із 46 основних положень, в основному укладених за фонетичним і морфологічним принципами, згодом вони були поглиблені й розширені.

У 1928 р. опубліковано новий український правопис. Його офіційно затвердив нарком освіти УРСР М. Скрипник як обов’язковий у межах України. У ньому докладно визначено правила правопису кореня слова, суфіксів, префіксів і флексій, а також єдині граматичні форми всіх частин мови, отже, було проведено морфологічну уніфікацію, що позитивно позначилося на створенні єдиних граматичних

норм української літературної мови, розроблено правила написання іншомовних слів, уперше викладено правила правопису українських та іншомовних географічних назв і прізвищ.

Метою укладачів правопису 1933 р. було зменшити розходження в написанні слів української і російської мов, при цьому подекуди нехтувалися особливості розвитку української літературної мови. Так було вилучено букву *г*, внесено зміни у правопис прикметникових закінчень (*західній* замінено на *західний*) та закінчень в іменниках жіночого роду з двома кінцевими приголосними основи в родовому відмінку однини (*без радості* на *без радости*); від числівників *шістдесятий*, *п'ятдесятий* подано похідні іменники – *шестидесятник*, *п'ятидесятник*, хоча поява літери *и* в похідних словах такого типу не властива українській мові, запроваджено видозмінені написання окремих слів: *голодовка*, *сонячний* на противагу попереднім формам – *голодівка*, *соняшний*, які були у правописі 1928 р.; переінакшено назви міст: *Рівне* на *Ровно*, *Берестя* на *Брест*, *Тираспіль* на *Тирасполь* тощо.

Л. Полюга зазначає, що для “української літературної мови ХХ ст. були протиприродними 126 поправок до українського правопису 1933 р.” [4, с. 34].

Укладачі другого видання правопису (1960 р.) зменшили неузгодженість між окремими правилами української і російської мов. Унаслідок чого визначено перелік написань, використовуваних в українській і російській мовах (вживання слів разом і окремо, перенос частини слова з рядка в рядок і т. ін.), додано словник-показчик.

14 листопада 1989 р. Орфографічна комісія АН України затвердила чергову редакцію, що вийшла у світ 1990 року. Найпомітнішою її рисою є повернення до абетки літери *г* і номінації кличний відмінок замість “клична форма”. За правописом 1990 р. спрощено написання складних іменників з першою частиною **пів-**, **напів-**, які тепер пишуться разом, перед власними іменами **пів-** пишеться через дефіс: *піваркуша*, *півгодини*, *пів'ящика*, *пів-Європи*, *пів-Кисва*; у загальних назвах іншомовного походження зменшено кількість слів, у яких зберігається подвоєння приголосних, відтепер пишемо: *акумуляція*, *белетристика*, *грип*, *група*, *групето*, *ідилічний*, *інтелектуальний*, *комісія*, *шасі*, *шофер*; у написанні іншомовних слів так зване правило “дев'ятки” діє і на власні назви, у географічних найменуваннях після **дж**, **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, **ц** перед наступним приголосним

пишеться **и**: *Алжир, Вашингтон, Вірджинія, Жиронда, Йоркшир, Лейпциг, Сан-Франциско, Циндао, Чикаго, Чилі* (перед голосним та в кінці слова – **і**: *Шіофок, Віші*), а також відповідно до традиційної вимови в окремих географічних назвах після **д, т**: *Аддис-Абеба, Аргентина, Бастилія, Братислава, Бразилія, Вавилон, Ватикан, Единбург, Єгипет, Кордильєри, Сирія, Сицилія, Скандинавія, Тибет* і в похідних від них: *ватиканський, сицилієць* і т. ін. [8].

У четвертому виданні “Українського правопису” (1993 р.) зроблено низку змін і доповнень, усунуто нечітко сформульовані суперечливі положення, розширено сферу використання закінчення *-у (-ю)* в родовому відмінку іменників II відміни, чіткіше сформульовано правила використання кличного відмінка, наведено теоретичні викладки правопису прикметників, що походять від складних географічних назв, замінено застарілий ілюстративний матеріал, уміщено список найуживаніших слів із літерою *г* [9].

Уряд України 8 червня 1994 р. постановою затвердив склад Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України на чолі з тодішнім віце-прем’єр-міністром академіком М. Жулинським. Комісія мала підготувати нову редакцію “Українського правопису” до кінця 1996 р. Сформована зі знаних учених-фахівців правописна комісія завершила обговорення підготовлених робочою групою Комісії пропозицій у визначений строк.

В опублікованому проекті нової редакції “Українського правопису”, елементи якого вже використовують деякі друковані ЗМІ, закладено основи для компромісного розв’язання багатьох дискусійних положень. М. Лесюк скептично поставився до затвердження запропонованих змін. Дослідник пропонує “дозволити паралельні написання, наприклад, *радости і радості, любови і любові, Руси і Русі*, як це маємо в іменниках чоловічого роду (*стола і столу, моста і мосту*), як це є в давальному відмінку (*народові й народу, столові й столу*); дозволити паралельні написання початкових **и** чи **і** – *инший* та *іниий, иржа* та *іржа*, літер **г** і **г** (*гімназія – їмназія*), тобто дещо демократизувати правопис, допустивши варіантні написання” [3, с. 265].

Л. Полюга робить висновок про те, що “упорядкуванням правописної системи повинні займатися фахівці, які б ураховували традиції й актуальні суспільні потреби у вживанні мови. Правила потрібно звести до чіткої однотипності, логічної послідовності, переконли-

вої необхідності, зумовленої закономірностями літературної мови” [5, с. 37].

Орфографічні норми сучасної української мови сформувалися впродовж ХІХ – ХХ століть. Як зібрання конкретних правил написання загальних і власних назв, питомих і запозичених слів вони знайшли відображення в різних виданнях “Українського правопису”. У нову редакцію правопису внесено низку суттєвих змін, зумовлених розвитком й удосконаленням мови.

Література:

1. Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5 томах. – Т. 1 / Булаховський Л. А. – К. : Наук. думка, 1975. – 495 с.
2. Культура української мови : довідник / [авт. колектив : С. Я. Єрмоленко, Н. Я. Дзюбишина-Мельник, К. В. Ленець та ін.]. – К. : Либідь, 1990. – 304 с.
3. Лесюк М. Г. Доля моєї мови : [науково-популярне видання] / Лесюк М. Г. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – 288 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / В. Н. Ярцева. – 2-е изд., дополненное. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. – 709 с.
5. Полюга Лев. Традиції і новації при формуванні правописних норм / Лев Полюга // Український правопис і наукова термінологія: Проблеми норми та сучасність. – Львів, 1997. – С. 33–39.
6. Словник-довідник з української лінгводидактики : [навчальний посібник] / [за ред. М. І. Пентилюк]. – К. : Ленвіт, 2003. – 149 с.
7. Струганець Л. В. Культура мови : словник термінів / Струганець Л. В. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 88 с.
8. Український правопис / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – 3-є вид., вип. й доп. – К. : Наукова думка, 1990. – 238 с.
9. Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т української мови. – 4-е вид., випр. й доп. – К. : Наукова думка, 1993. – 236 с.